

ARBITRANDO ET CURRICULUM
BENE DELIGENDO

◆ ÜNNEPI KÖTET ◆
HORVÁTH ÉVA 70. SZÜLETÉSNAPIJA
ALKALMÁBÓL

❖
BURIÁN LÁSZLÓ ÉS SZABÓ SAROLTA
SZERKESZTÉSÉBEN

PÁZMÁNY PRESS
BUDAPEST ◆ 2014

A beruházás-ösztönzés adójogi, adópolitikai eszközei ma már káros adópolitikának minősülnek, így nem megengedettek a diszkrimináció tilalma, a versenytorzító hatás kiküszöbölése, és a nemzeti elbánás elvének érvényesítése miatt az Európai Unióban. Ennek megfelelően más eszközöket kell keresni a beruházás ösztönzés élénkítése érdekében, az adókedvezmények területén pedig ki kell használni azokat a fejleszteni kívánt területeket – mint a környezetvédelem, kis és középvállalkozások támogatása, kutatási-fejlesztési tevékenység – amelyek támogatása nem ütközik az EU káros adóverseny elleni politikájába és szabályozásába.

A fentiekből látható, hogy az adópolitika e területe igen kényes, valamint az Európai Unió és a tagállamok között sok harcot tartogató, ugyanakkor sok tenivalót is kívánó terület.

ÉRDEMES-E EGY JOGÁSZNAK IRODALMAT OLVASNIA? – J. H. WIGMORE EMLÉKÉRE

FEKETE Balázs*

Szeretettel és tisztelettel ajánlom ezt az írást Horváth Évának, akivel sosem dolgoztam ugyan együtt, de az egyetemen töltött évek alatt mégis kifejezetten jó kapcsolat alakult ki közöttünk. Többször volt alkalmam Vele beszélgetni az élet „nagy kérdéseiről”, és mindig lenyűgözött humánuma, empátiája, tapasztalata és az, ahogy a problémákhoz közelített. Ezek a beszélgetések megerősítettek abban, hogy még a jogász is ember – nem csak egy paragrafus automata – minden esendőségével együtt, és minden körülmények között embernek kell maradnia. Ez a kis írás egy másik oldalról közelítve, de hasonló emberi kérdéseket jár körül, arra keresi a választ egy amerikai példa segítségével, hogy mi teheti a jogászt többé az egyszerű és személytelen paragrafus-automatánál.

1. Bevezetés

Napjaink általános tendenciája a jogi oktatás technicizálódása, és a nem szigorúan vett jogi ismeretterületek fokozatos háttérbe- és kiszorulása a tantervekből. E nyomás kettős: a hallgatók elvárásai egyre inkább arra irányulnak, hogy gyakorlati, a mindennapi jogászai munkában hasznosítható ismereteket kapjanak az egyetemi évek során; másrészt az európai felsőoktatási reformok és az ezekkel járó forráscsökkenés is a nem jogi jellegű oktatási elemek leépítésére ösztönzi a jogi karokat. Napjainkra a jogi egyetemek a jogi tudás és esetlegesen a praktikus jogi gyakorlat átadásának terepévé kezdenek válni, míg az ál-

* Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Nemzetközi Közjogi Tanszék; tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia TK JTI. Köszönettel tartozom kollégáimnak és barátaimnak (Gárdos-Orosz Fruzsina, H. Szilágyi István, Hoffmann Tamás, Majtényi Balázs, Nagy Tamás, Szabó Sarolta és Zódi Zsolt), akik több ponton is komolyan megkritizálták a szöveg egy korábbi változatát. Segítségük és kritikájuk nélkül e szöveg minden bizonnyal szegényebb maradt volna minden értelemben.

talános, humán műveltségen alapuló képzési funkciójuk meggyengült. Fő célja a jogi dogmatika és a joggyakorlat átadása vált, míg a jogi kultúra nem szorosan vett jogi vetületeinek megértését szolgáló ismeretek (pl. történelem, szociológia, irodalom, etika) jelentőségüket tekintve egyre inkább eltűnnek.¹ Nem nehéz felismerni, hogy ez a folyamat a jogászság jövődöbéli kulturális arcélét is jelentősen formálja, egyfajta zárt szakmai kasztta alakítva majd azt.

Hajlamosak lennénk ezt a helyzetet adottnak elfogadni, de történelmi példák mutatják, hogy nem minden korszak viszonyult hasonlóan a jogi oktatás – és a tágabb értelemben a jogászsághoz – feladataihoz. A következőkben egy konkrét példán keresztül azt szeretném bemutatni, hogy az amerikai kultúrtörténetnek volt egy olyan időszaka, mely eltérő hangsúlyokkal tekintett a szakmai jogi tudás és a tágabb értelemben felfogott kulturális tudás viszonyára, mint a ma uralkodó korszak. Ez a letűnt időszak nyilván nem hozható vissza, de ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne esetleg valamilyen módon hasznosítani e korszak tapasztalatait és tanulni azokból.²

¹ Részletes, átfogó elemzéshez a gyakorlati jogi oktatás perspektíváján keresztül lásd: Richard WILSON: *The Role of Practice in Legal Education*. In: Karen B. BROWN – David V. SNYDER (ed.): *General Reports of the XVIIIth Congress of the International Academy of Comparative Law/Rapports Généraux du XVIIIème Congrès de l'Académie Internationale de Droit Comparé*. Dordrecht–Heidelberg–London–New York, Springer, 2014. 57–84. Hazánkban a nem-jogi jellegű tárgyak helyzetét tovább bonyolítja a szocialista időszak öröksége. A különféle elméleti jellegű tárgyak (pl. filozófia, jogelmélet, államelmélet stb.) alapvetően ideológiai funkcióval rendelkeztek az 1989 előtti jogi oktatásban, feladatuk egyértelműen a politikai szemléletformálás – a korszakban uralkodó kifejezéssel: a pártosság – volt. Vö. pl. ANTALFFY Gy. – SAMU M. – SZABÓ I. – SZOTÁCSKY M.: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1973. 28. A rendszerváltást követően ez az ideológiai mankó eltűnt e tárgyak mögül és ilyen értelemben légüres térbe kerültek, mivel létüket, azon túl, hogy a tananyagban szerepelnek, nem igazolták a korábbi ideológia szempontokkal összehasonlítható jelentőségű érvek. A korábbi időszak örökségeként a hallgatók tartózkodását, sőt ellenszenvét e tárgyakkal szemben sem sikerült még megváltoztatni.

² Módszertani értelemben Wigmore szövegének aktualizálásánál Paul Ricoeur „értelmezéseméletére” támaszkodom, mely szerint egy szöveg, mint rögzített diskurzus, természeténél fogva részben független – többek között a szerzői szándéktól, a kulturális és szociológiai helyzettől és az eredeti célközönségtől – a közegtől, melyben született, és ezért alkalmas arra, hogy új környezetben és új helyzetekben is értékelhető mondanivalót hordozzon (rekontextualizáció). Vö. Paul RICOEUR: *Hermeneutics and the Critique of Ideology*. In: Paul RICOEUR: *From Text to Action. Essays in Hermeneutics II*. Evanston (Illinois), Northwestern University Press, 1991. 298. és Paul RICOEUR: *The hermeneutical function of distanciation*. In: Paul RICOEUR: *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 139.

2. A 19. századi amerikai jogtudomány – egy klasszikus eszmény újjászületése

A hazai szakirodalomban Nagy Tamás képviseli konzekvensen azt az álláspontot, hogy a jog és irodalom jelenkori merev és átjárhatatlannak tűnő elválasztása nem örökérvényű állapot, hanem kultúrtörténeti esetlegességek következménye.³ Érvelése szerint a jog és irodalom kapcsolatának léteztek – és létezhetnek – alternatív konfigurációi, melyekben e két, ma mereven elkülönülő tudásterület kapcsolata teljesen más jellegű, sokkal bensőségesebb és komoly kölcsönhatásokkal átszőtt lehet. Erre Nagy példája, Robert A. Ferguson koncepcióját alapul véve, a 18. század utolsó harmadától a 19. első feléig tartó amerikai időszak. A következő idézet dióhéjban jól kifejezi Nagy értékelését:

„Legáltalánosabban szólva olyan, eredetében az antikvitás kultúrájához viszszavezethető hagyományról – egyszerre helyzetről és eszményről – beszélhetünk, amelyben a „jog” és az „irodalom” még nem egymástól – rossz esetben merev – akadémiai diszciplináris határokkal (is) elválasztott, önálló és professzionális diskurzus-formaként lépnek elélnk, hanem olyan interdependens praxisokként, amelyek egymással szétbogozhatatlanul összefonódva egyenrangú szerephez jutnak a korai köztársaság fiatal Amerikája formálódó „normatív univerzumának” – a coveri értelemben vett *nomos*-nak – és önálló nemzeti identitásának a meghatározásában.”⁴

Végző soron, ebben az időszakban az észak-amerikai jogászok nem csak professzionális szerepüket játszották a társadalmi élet színpadán, hanem ők voltak a „születőben lévő nemzet »írástudói«”,⁵ értelmiségei is. Azaz, a jogászok nem kizárólag egy szakma művelőiként, hanem valójában egyfajta intellektuális elit részeként tekintettek magukra, és így szinte kötelező volt a számukra – antik eszmények és minták vonzásában, különös tekintettel Cicero példájára – olyan területek elmélyült művelése is, mint a retorika, líra vagy éppen az epika. Szép példa erre az amerikai alkotmányjog tudomány kialakulására döntő hatást gyakorló Joseph Story életműve, melyben a tudományos művek mellett verseskötetek is helyet kaptak.⁶

Ezzel az antikvitásban gyökerező szemlélettel szemben Christopher Columbus Langdell gondolatrendszere kínált markáns alternatívát a 19. század

³ Vö. NAGY Tamás: *Mint(h)a iratokba lépünk*. In: Kiss Anna (szerk.): *Büntények a könyvtárszobából*. Budapest, CompLex, 2010. 13.

⁴ NAGY Tamás: *Jog és irodalom: kezdetek és eszmények. Iustum Aequum Salutare*, 2007/2. 58.

⁵ Uo.

⁶ Uo. 62.

második felétől, mely számos következménye mellett a jog és az irodalom korábbi kölcsönös összekapcsolódását is feloldotta, eltávolítva a jogot és a jogtudományt a tudomány professzionális szférájába.⁷ A Langdell névvel fémjelzett „klasszikus-ortodoxia” a jogot olyan zárt jelenséggé közelítette meg, mely a tudományosság igényével vizsgálható, rendszerezhető; ezzel pedig önállósította és így kiszakította azokból a szférákból – például a retorikából vagy az irodalomból – melyekkel a korábbi gyakorlat és eszmény keretei között még szoros kapcsolat fűzte össze. Ennek nyomán pedig a jogászi kulturális horizontot és ezzel a jogi kultúrát is jelentősen leszűkítette egy tudományosan kezelhető korpusz megjelenítésére és annak minél szabatosabb, a tudomány elveinek és módszereinek megfelelő feldolgozására. Ezzel a korábbi időszak humanista-klasszicista, republikánus szellemiségű megközelítésének is lassan beakonyult fogalmazhatnánk meg általánosságban a konklúziót, azonban Wigmore életművének a későbbiekben vizsgált darabja némiképp módosíthatja az előbbi állítást, és ezzel árnyalhatja a jogi gondolkodás szigorúan egymást mechanikusan követő irányzatokként, megközelítéseként, iskolákként, paradigmákként leíró értelmezések helytállóságát.

3. Wigmore az olvasásról

3.1. Wigmore: több mint jogászprofesszor, a republikánus jogász-kultúra kései örököse

John H. Wigmore (1863–1943) minden bizonnyal egyike a modern amerikai jogtudomány meghatározó személyiségeinek. Miután a Harvardon több jogi diplomát is szerzett, Bostonban praktizált, majd három évig tanított Japánban a Keio Egyetemen (1889–1892). 1892-ben a *Northwestern University*-re tért vissza az Egyesült Államokba, ahol élete hátralévő részében folyamatosan tanított, 1901 és 1929 között mint dékán is tevékenykedett; visszavonulását követően pedig a megtisztelő *Dean Emeritus*⁸ címet viselte. Munkássága egyrésztől rendkívül kiterjedt, másrésztől hatása olyan átfogó, hogy e helyen csak a leg-

⁷ Szimbolikus kezdőpontként Langdell 1870-es harvardi előadására szoktak hivatkozni. Lásd Thomas C. GREY: Langdell's Orthodoxy. *University of Pittsburgh Law Review*, 1983/1. 1–53.

⁸ Robert W. MILLAR: On Behalf of the Law Faculty. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1943/2. 88.

fontosabb pontokat lehet egyfajta érzékeltetésként összefoglalni: nem véletlen, hogy életművéről önálló monográfia is született.⁹

Tevékenységeinek főbb csomópontjai az önálló kutatás és oktatás mellett a tudományszervezés és amerikai jogi reform előmozdítása voltak. A bizonyítás jogáról írt nagy műve (közkeletű nevén: *Wigmore on Evidence*) napjainkban is alapműnek számít, megkerülhetetlen az amerikai büntetőjog és büntetőeljárás jog világában.¹⁰

A tudományszervező tevékenysége keretében sokat tett a büntetőjog és a kriminológia intézményesüléséért, többek között megszervezte a *National Conference on Criminal Law and Criminology* című rendezvényt 1909-ben, mely az *American Institute of Criminal Law and Criminology* alapjaként szolgált, továbbá folyóiratot¹¹ és könyvsorozatot¹² is alapított.¹³ Ki kell emelni, hogy Wigmore büntetőjogi és kriminológia tevékenysége során mindig törekedett a külföldi, különösen a kontinentális eredmények megismertetésére.¹⁴ Nem csak a kriminológia terén, hanem általában véve a jogtudomány vonatkozásában is igyekezett az amerikai gondolkodás fejlődését előmozdítani, ennek érdekében szerepet vállalt három, rövidebb-hosszabb ideig fennmaradó könyvsorozat elindításában is.¹⁵ E sorozatok hatását nehéz pontosan megítélni, de a kortársai szerint nem csak az Egyesült Államokban, hanem külföldön is formálták az elméleti igényű jogi gondolkodást.¹⁶

Visszaemlékezések szerint Wigmore kifejezett célja volt a jogi oktatás klasszikus irányú átalakítása. Nagy hangsúlyt helyezett a történelemre, az irodalomra, és ezzel párhuzamosan a külföldi jogszabályok és jogirodalom tanulmá-

⁹ W. R. ROALFE: *John Henry Wigmore, Scholar and Reformer*. Evanston (Illinois), Northwestern University Press, 1977.

¹⁰ Elsőként 1904-ben jelent meg a több kötetből álló munka, mely 1940-es harmadik kiadása már tíz kötetből állt és 7324 oldal terjedelmű volt. Lásd részl.: Robert A. LEFLAR: Wigmore and Evidence: A Review. *Missouri Law Review* 1941/1. 41–49. A *Harvard Law School* könyvtára szerint az egyes részeket a halála után is folyamatosan „folytatták” és neves kiadóknál jelennek meg napjainkban a legújabb, aktualizált verziók *The new Wigmore: a treatise on evidence* sorozattal.

¹¹ *Journal of Criminal Law and Criminology* (ma is létezik).

¹² *Modern Criminal Science Series* (1911–1917).

¹³ Vö. R. P.: John Henry WIGMORE. *Harvard Law Review*, 1943/6. 989.

¹⁴ MILLAR i. m. 86.

¹⁵ *Modern Legal Philosophy Series* (1911–1917); *Continental Legal History Series* (1912–1928); *Evolution of Law Series* (1915–1918). A jogfilozófiai sorozatban olyan jelentős európai szerzők jelentek meg angol fordításban, mint például Stammler, Jehring, Del Vecchio, Kohler.

¹⁶ R. P. i. m. 989.

nyozását is bátorította.¹⁷ Végső célja a technikai természetű jogi oktatás meghaladásán keresztül a klasszikus (*artes liberales*) jellegű jogi oktatás meghonosítása volt. Számára a jogász és a művelt úriember (*educated gentleman*) közé helyezendő egyenlőségjel nem valamiféle abszurd elvárás, hanem megvalósítandó idea volt.¹⁸ Az előbbi szellemiséggel összhangban az oktatói munka során mindig törekedett a fiatal, pályakezdő kutatók támogatására, a visszaemlékezések szerint sokakat ő indított el a tudományos pályára.¹⁹

Összefoglalva, Wigmore a századforduló időszakának jelentős hatású amerikai jogtudósa volt, aki komoly tudományos eredmények és tudományszervező tevékenység mellett határozott vízióval rendelkezett a jogi kultúráról és a jogászsággal kapcsolatos elvárásokról. Számára ez egyértelműen a görög-római hagyományon alapuló klasszikusnak nevezett, a jogot társadalmi-kulturális közegében további tudományterületekkel összhangban tekintő, humanista ideában öltött testet.

3.2. Az olvasmánylista

Mint láthattuk munkásságának a szigorúan vett jogi kutatási területek mellett szélesebb szellemi horizontokat is érintő dimenziói is voltak; e tanulmány ezek közül egyetlen folyóiratcikket szeretne kiragadni, vállalva ennek az összes veszélyét (a külső és belső kontextus elvesztését például). Az *Illinois Law Review* második – 1907-1908-as évfolyamában – Wigmore megjelentetett egy különleges cikket,²⁰ melyben nem valamilyen specifikus, szakjogi kérdéssel foglalkozott, hanem arról értekezett, hogy miért és mit érdemes egy jogásznak olvasnia.²¹

¹⁷ Külön kiemelendő a világ nagy jogrendszereit történelmi perspektívában áttekintő munkája, mely a részletes ismertetés mellett számos képet és illusztrációt is tartalmaz, ezzel is segítve az olvasót a jogi kultúra egészének megértésében. J. H. WIGMORE: *A Panorama of the World's Legal Systems*. Washington Law Book Library, 1936.

¹⁸ MILLAR i. m. 85–86.

¹⁹ R. P. i. m. 989.

²⁰ John H. WIGMORE: A List of Legal Novels. *Illinois Law Review*, 1907–1908. 574–593.

²¹ Talán megállapíthatjuk, hogy a jogász olvasmánylisták publikálásának van valamiféle hagyománya az Egyesült Államok jogi kultúrájában. Az idézett munkán kívül lásd pl. Eugen WAMBAUGH: Summer Reading for Lawyers. *Law Book News*, 1894. 199–200.; John H. WIGMORE: A List of 100 Legal Novels. *Illinois Law Review*, 1922. 26–41. Z. C. and J. M. M.: A List of Book for Prospective Law Students now in Service Prepared by a Committee of the Faculty of Harvard Law School. *Harvard Law Review*, 1945/4. 589–604. és a legújabb időszakból: *Miami Law Summer Reading* (2013). <http://www.law.miami.edu/admitted/pdf/2013/summer-reading-list.pdf>

Már magában a témában és különösen a témafelvetésben a jog és irodalom korábbi Egyesült Államokbeli konfigurációjának kései felvillanását láthatjuk, ami azt jelzi, hogy noha Langdell fellépésével jelentős átalakulás kezdődött az amerikai jogtudományban, a korábbi megközelítés sem tűnt el teljesen a 20. század elejére.

Wigmore tanulmányában három kérdést jár körül, helyenként eltérő részletességgel, majd egy közel négyszáz tételből álló listát állít össze a jogászságnak javasolt olvasmányokból. Gondolatmenetének fő üzenete, hogy a jogásznak érdemes és kell is olvasnia irodalmat, azaz írását a korábbiakban már említett, a jog és irodalom együttállását előtérbe helyező, „klasszikus” eredetű premodern szemlélet apológiájának is tekinthetjük. Lényegében egy olyan kulturális attitűd védelméről van szó, mely a 18-19. századi, Langdell tevékenységét megelőző, az amerikai kultúra születésének időszakában uralkodó felfogásban gyökerezik – vagy, még tágabb értelemben, a klasszikus görög-római hagyományban –, és ez teszi igazán érdekessé és akár aktuálissá is Wigmore tanulmányát, mely hat és a mai napig hivatkozott az amerikai jogtudományban.²²

Wigmore első, bevezető jellegű kérdése, hogy mit értünk „jogi regény” alatt, és melyek e regények főbb csoportjai. A válasz kérdése első felére meglehetősen szokatlan, ugyanis nem az adott irodalmi mű tartalmára utal, mint azt várhatnánk, hanem a jogászok szemszögéből határozza meg. Wigmore szerint „egy »jogi« regény, ahogy én most azt értem, egyszerűen egy olyan regény lesz, mely a legtöbb jogász számára érdekes.”²³ Fontos a meghatározásban rejlő implicit lehatárolás, ugyanis az előbbieket azt feltételezik, hogy az irodalomnak van egy olyan része, mely a jogászság számára egyszerűen érdektelen. Valószínűleg Wigmore-t nem az irodalmi termékek lebecsülése vezette, amikor így definiálta a „jogi” regényt, hanem sokkal inkább arra gondolt – mint ezt a szöveg későbbi része egyértelművé teszi – hogy az „általában vett irodalom” bizonyos darabjai esztétika, irodalmi értékeiken túl több okból is kifejezetten hasznosak és fontosak a jogászoknak, és ezért nem tehetik meg, hogy ne foglalkozzanak velük.

E „jogi” regények négy szempontból megkerülhetetlenek a jogászság számára. Egyes irodalmi művek a) pereket és tárgyalásokat ábrázolnak; más munkák b) a jogász vagy bíró tipikus vonásait és lehetséges szakmai életútját tárja

²² Lásd pl. Richard H. WEISBERG: Wigmore's Legal Novels: New Resources for an Expansive Lawyer. *Northwestern Law Review*, 1976/1. 17–28. (Weisberg kiegészítette és aktualizálta a listát); Richard H. WEISBERG: Wigmore and the Law and Literature Movement. *Law and Literature*, 2009/1. 129–145. (Weisberg számbaveszi Wigmore listájának hatását, és továbbgondolja miért érdemes ma egy jogásznak irodalmat olvasnia.)

²³ WIGMORE i. m. 574.

elénk; további regények szólnak c) a nyomozásról és büntetésekről; végül vannak olyan írások is, melyek d) cselekményében egy-egy jogkérdés, jogi probléma fontos szerepet játszik.²⁴ Mint látható, Wigmore számára az irodalom ábrázolási lehetőségei és képességei a lényegesek, a „jogi” regény fontosságát abban látja, hogy jog működésének több kiemelt pontját is képes az irodalom eszközeivel megragadni. Irodalomképében a 19. századi pozitivisták irodalomtudomány²⁵ alapfeltevései tükröződnek, mely szerint az irodalmi művek képesek akár a szerzői életút, akár egy történeti szituáció bizonyos elemeit visszaadni, és így a valóság, a helyzet megismerésének és megértésének igényével is olvashatóak. Leegyszerűsítve, a „jogi” regény olyan irodalmi munka, mely valamilyen módon érinti a jog világát, természetesen nem csak a klasszikus, hanem a kortárs műveket is beleértve.

A „jogi” regény fogalmának tisztázását követően Wigmore rátér egy sokkal érdekesebb kérdésre: miért kell, vagy finomabban megfogalmazva, érdemes egy jogásznak ilyen műveket olvasnia? Több igen elgondolkodtató választ is ad e kérdésre, melyek napjainkban ugyanolyan aktuálisak, mint voltak a 20. század elején.

Elsőként arra hivatkozik, hogy a „jogi” regények számos olyan helyzetet és karaktert mutatnak be, melyeket a jogásznak ismernie kell. Ezek nem csak az általános műveltség szemszögéből érdekesek, hanem szakmai szempontból is megkerülhetetlenek. Az irodalomban megjelenő ügyvédek és a tisztviselők karakterei, egyes tárgyalások és perek leírásai mind-mind nélkülözhetetlenek a jogásszá-váláshoz, érvel a szerzőnk.²⁶ Tehát az irodalom tanulmányozása a szakmai szocializáció egyik elkerülhetetlen lépése.

Wigmore második érve az olvasás mellett a jog fejlődésének és értelmének jobb megértéséhez kapcsolódik. Az irodalmi művek szerinte jól visszaadják a nagy jogi reformok időszakának szellemiségét, és így sokkal jobban megérthetővé teszik a reformok valódi eredményeit, mintha csak a puszta szabályokat és tényeket ismernénk. Az irodalom, kezdve olyan klasszikusoktól, mint például Charles Dickens *Twist Olivérje*, realitán mutatja be a modern korszak jogintézményeinek (csak példálózva: bírósági késések, rendőri tevékenységek, elmebetegek bebörtönzése, csődeljárások visszasságai, az esküdtszék, a földbérlet problémái) valódi arcát és problémáit. Ezek ismerete nélkül egy jogász, érvel

²⁴ Uo.

²⁵ Lásd Taine Henrik: *Az angol irodalom története. I. kötet.* Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala, 1881. 1–31.

²⁶ WIGMORE i. m. 575–576.

szenvédeyesen Wigmore, nem ismerheti hivatását és annak múltját, és azt sem lehet képes megtudni, hogy milyen szerepet játszanak az egyes jogintézmények a közösség életében.²⁷

Harmadrészt, az irodalom nem csak a jogtörténet jobb megértése, hanem általában a történelem ismerete miatt is fontos. Az irodalom segítségével a jogtörténet legtagabb kontextusa is megismerhető és átélhető, és ez ismét csak segíthet a jogászságnak, hogy jobban tudja kezelni azokat a problémákat, kérdéseket, melyekkel szakmai életútja során találkozhat. Walter Scottot, és az ő „várázslatát” tartja Wigmore legkiemelkedőbbnek e szempontból, de számos további szerzőt is említ, például Conan Doyle-t, vagy Dumas-t.²⁸

Utolsó szempontként Wigmore az irodalomnak az emberi természet megismerésében nélkülözhetetlen szerepét emeli ki. Kiindulópontja egyszerű: a jogásznak ismernie kell az emberi természetet, az embertípusokat és a különféle motivációkat. Természetesen senki sem találkozhat személyesen az összes embertípussal és e ponton nyerhet kiemelt szerepet az irodalom, ugyanis az olvasás során betekintést nyerhetünk különféle emberi karakterek jellemzőibe, vonásaiba. Erre a legjobb lehetőséget szerinte Balzac művei kínálják, aki íróként részben azt a célt tűzte ki, hogy „megteremtse az emberi karakterek, vonások és motivációk múzeumát”,²⁹ hasonlóan a természettudományos témákat bemutató múzeumokhoz. Az irodalom ilyen irányú tanulmányozása Wigmore szerint olyan értékes tudás megszerzéséhez vezet, mely a jogász „fegyvertárának” egyik lényeges eleme. Állításait alátámasztandó egy chicagói ügyvéd (W. K. Lowrey) visszaemlékezésére hivatkozik, aki felidézi, hogy egy csalási ügyben Balzac egyik regényének (*Eugénie Grandet*) fősvény figuráját tanulmányozva sikerült a másik felet megértenie, és végül ennek segítségével tudta a hosszan elhúzódó pert megnyerni.³⁰

E ponton érdemes áttekinteni Wigmore érveit, és megvizsgálni milyen általános kép és értékvilág rajzolódik ki belőle. Wigmore négy érve valójában két nagyobb témakör köré csoportosítható. Az első három mindegyike a társadalmi-történeti környezet jobb megértését állítja a jogászi olvasás középpontjába. Az olvasás segítségével a jogász tehát bővítheti tudását az őt körülvevő világról, illetve a jog történeti környezetéről. Mindezek a mélyebb megértés szempontjából fontosak, mert lehetővé teszik a jog külső, a paragrafusokon-túli világban

²⁷ Uo. 577–578.

²⁸ Uo. 578–579.

²⁹ Uo. 579.

³⁰ Uo. 579–581.

zajló működésének megértését. Ez a tudás nem szerezhető meg az egyetemen: nem szabad elfelejteni, hogy az amerikai *Law School*-ok képzése mindig is hagyományosan rövidebb és jóval gyakorlatorientáltabb volt, mint ez európai jogi oktatás, így marad az olvasás útján történő folyamatos önképzés a jogászok számára. A negyedik érv azonban kilép ebből a keretből és az emberi természet ismeretét állítja a figyelem középpontjába. Wigmore az irodalmat olyan közegnek látta, mely képes az ezerszínű emberi tapasztalatot az olvasó felé közvetíteni, és így alkalmas az empátia fejlesztésére. Fontos, hogy ez nem kizárólag öncélú, mint a jog társadalmi-történeti szituációjában való jártasság megszerzése, hanem szakmai érdek is, mely adott esetben készpénzre is váltható. Az ügyvédi pertaktika, mint erre példát is láthattunk, akár egy-egy regényszereplő motivációinak megértésére is felépíthető, így az emberismeret kulcsfontosságú jogászai képessége válik.

Utolsó problémaként Wigmore azt a kérdést járja körül, hogy a jogi szempontból releváns írók honnan szerezték jogi ismereteiket, milyen kapcsolatuk volt a joggal. Ebből a szempontból három nagy csoportba osztja a művek szerzőit: a) vannak az írók között olyanok, akik jogászok voltak (pl. Scott, Balzac, Dickens), így első kézből ismerik a jog világát, az gyakorlatilag a természetük részévé vált; b) vannak olyanok is, akik ugyan nem voltak jogászok, de életük során sokat pereskedtek, és így szintén közvetlen jogismeretük és jogi tapasztalataik voltak (pl. Cooper); utolsóként, az írók egy része (pl. Reade³¹) valamilyen kutatómunkával tett szert a műve megírásához szükséges ismeretekre.³² Wigmore számára ez a kérdés vélhetően azért lényeges, mert az a tény, hogy a legtöbb irodalmi mű jogi elemei a személyes tapasztalatra vagy a kutatómunkára való hivatkozással megalapozhatóak, a művek valóságábrázolásának – és így „felhasználásuknak” – hitelességét támasztja alá. Azaz lehetővé teszi a pusztán fikción túlmutató, és az esztétika világából kimutató, a jogászok számára hiteles, realista olvasat létének elfogadtatását.

Végül, lássuk Wigmore listáját! Előre kell bocsátani, hogy e lista kulturálisan és történelmileg is erősen meghatározott, hiszen döntően angolszász szerzők műveit tartalmazza, illetve a fókuszpontja a 18. és 19. századi irodalom. Az előbbieket miatt számos író és műve egy magyar olvasó számára egyszerűen ismeretlen, és ezért a korszakban betöltött kulturális jelentőségét nem érthetjük meg teljességében.

³¹ Még Pollock is hivatkozott Reade egy művére, hogy mennyire jól mutat be egy jogintézményt. Uo. 584.

³² Uo. 581–586.

A több mint hat oldalt kitevő lista – ha sikerült pontosan számolnom – 116 író 375 munkáját tartalmazza. Wigmore maga is utal arra, hogy nem egyik napról a másikra állt össze, hanem közel egy évtized gyűjtésének eredménye. Kézírtos formában az első, embrionikusnak tekinthető változat, ötven körüli tétellel 1898-ban készült el, majd körülbelül száz tételre kibővítve több kiadványban meg is jelent.³³ Annak érdekében, hogy a listát még tovább bővítsék Wigmore bizottságokat hozott létre a *Northwestern University Law School* tagjaiból. A bizottságok tagjai arra vállalkoztak, hogy száz kiválasztott író a fenti szempontok alapján megvizsgálják és jelentéseket készítenek arról, hogy milyen kategóriában kerülhetnek fel a listára, majd ezeket Wigmore még további kollégákkal is megvitatta.³⁴ E közös munka eredményeként született meg az 1907-1908-as évfolyamban publikált lista.

Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy Wigmore még ezzel a kimerítőnek tűnő listával is elégedetlen. Egyrésztől javarészt hiányoznak róla novellák, másrészt csak angolra lefordított külföldi szerzők műveit tartalmazza, és így szükségszerűen hiányos a nem angol nyelvű irodalom szintjén. Továbbá, a feldolgozás módját is javíthatónak látja Wigmore, mivel a megjelent listán csak betűkódokkal jelölik a jogi relevancia jellegét (lásd fentebb kijelölt négy szempontot), azonban részletesebb annotáció minden bizonnyal még használhatóbbá tehetné. Azaz, még ebben az igencsak kidolgozott formájában is tovább fejleszthető.³⁵

Részletesebben átnézve e listát még az eltérő kultúrkörből származó olvasónak is megakad pár „dolgon” a szeme. Nem meglepő, hogy túlnyomó többségben angolszász – amerikai, brit és skót szerzők – és műveik találhatók rajta, azonban igen érdekes, és egyben a korszak amerikai jogászkultúrájáról sokat elárul, hogy milyen, a *common law* világon kívüli szerzők kaptak rajta még helyet. Minden további szerző európai, és döntő többségük francia. A francia irodalom kilenc írója került fel Wigmore listájára, egy részük ma is a legnagyobb, világszerte a mindenkorai francia irodalom élvonalába sorolt szerzők közé tartozik (Balzac, Stendhal, Dumas, Hugo), míg másik csoportjuk talán kevésbé ismert a nem francia olvasókörökhöz számára (Daudet, Erckman – Chatrian, Gaborieu, LeSage). Külön kiemelendő, hogy a lista a legtöbb művet, beleértve az angolszász szerzőket is, Balzactól javasolja elolvasni, szám szerint tizenkilencet. Az orosz irodalom két klasszikussal képviselteti magát, Tolsztoj és

³³ *The Brief*, Vol. II, No. 2. 124. (New York, Január, 1900); *The Library Journal*, February 1901.; *The Athenaeum Monthly Bulletin*, Wessfield, Mass., May, 1901.

³⁴ Uo. 586–587.

³⁵ Uo. 587., és 587. 2. l.

Turgenyev, míg további hat ország egy-egy íróját találhatjuk a listán: Cervantes (Spanyolország), Franzos (Ausztria), Freytag (Németország), H. Sienkiewicz (Lengyelország), Manzoni (Olaszország). Utolsóként azt is meg kell említeni, hogy Jókai (Maurice Jokai) hazánkban talán kevésbé ismert műve; egy jogi konfliktusokkal átszótt 17. századi szerelmi történetet bemutató regénye, a *Szép Mihál* is megtalálható a listán.

A francia írók és műveik kiemelt helye jelzi, hogy az amerikai jogászság kulturális identitását formáló legjelentősebb hatás Franciaországból érkezett a 19. század során. Azaz, amerikai és francia kultúra szorosabb kapcsolatára utal. További európai művek pusztán csak esetleges hatást gyakorolhattak, az itt felüntetett írók nem mindegyikét sorolja ma az irodalomtörténet a nemzeti irodalmak legjelentősebb alkotói közé, de ennek tényét mégsem szabad lebecsülni, mert rámutat, hogy a 19. századi amerikai jogász kultúra nem kizárólagosan az angolszász „magas” kultúra vonzáskörében formálódott, hanem arra európai impulzusok is, ha nem is döntő mértékben, de hatottak. Magyarként pedig elismeréssel kell adóznunk Jókainak, hogy életműve egy darabját még ilyen illusztris közegben is felfedezték és fontosnak tartották.

4. Tanulságok

4.1. Az olvasmánylista rekontextualizálhatósága

A korábbiakban már jeleztem, hogy Wigmore listája kulturális értelemben erősen szituált és korfüggő, mivel az amerikai jogi műveltség 20. század eleji állapotának olvasmány-elvárásait rögzíti. Egy mai magyar olvasó számára ez kétszeresen is problémát okozhat. Egyrészt a közel egy évszázados időbeli távolság már jelentősen szűkíti a napjainkban is valódi jelentéssel bíró szerzők és művek körét, ugyanis számos akkori kortárs, majd feledésbe merült író egyszerűen kiesik a mai olvasó érdeklődési köréből; másrészt a lista angolszász jellege is tovább korlátozza a megértésben, hiszen mi természetszerűleg nem mozgunk olyan magabiztosan ebben a kultúrkörben, hogy az írók és műveik fontosságát és hatását valóban értékelni tudjuk. Mindezek azonban nem jelentik azt, hogy nem lenne érdemes arról gondolkodni, hogy e lista mi mindent jelenthet nekünk a 21. század elején.

Az első üzenete tehát e listának a mai magyar jogászság számára, hogy egyelőre még adósak vagyunk egy hasonló lista összeállításával. Pedig erre több szempontból is nagy szükség lenne, segítene valamiféle oktatási minimum rögzítésében,

zítésében, illetve a jogásképzés (újra)humanizálásához is jelentősen hozzájárulhatna, ha létezne egy jogászok számára ajánlott olvasmányokat rögzítő lista.

Továbbá, a lista összeállítása megmozdíthatná a hazai szakmai élet humaniorák iránt érdeklődő részét, és így annak felismerésében is segíthetne, hogy miért van szükség arra, hogy a jogászok ne csak jogszabálysöveget olvassanak. A lista összeállítása során kialakuló diskurzus és vita során Wigmore összes érvét és további szempontokat is lehetne érdemben ütköztetni, és ebből kiformálódhatna, hogy a mai jogász közösség miben látja – szkeptikusan: ha látja egyáltalán – az irodalom fő értékét, fontosságát.

Utolsóként, egy ilyen lista összeállítása és léte talán elvezethetne a hazai jogászság kulturális önazonosságának körülhatárolásához is. Az, hogy e listán milyen hazai szerzők, milyen korszakokból kapnának helyet, valamint milyen külföldi szerzők kerülnének fel rá, sokat mondana arról, milyen kulturális koordináta rendszerben látja magát a 21. század elején a magyar jogászság. Csak egy, teljesen önkényes példa: egyáltalán nem mindegy, hogy a reformkor és a 19. század klasszikussá vált nagy alakjai (például: Arany, Kölcsey, Jókai) mellett helyet kapnának-e a listán a népi írók és művei (például: Illyés, Féja, Szabó), és találkozhatnánk-e kortárs szerzőkkel is (mint például Kertész, Konrád, vagy Parti Nagy). Egyszóval erre a listára nem csak az oktatás, hanem a jogászság kulturális önreflexiója miatt is szükség lenne. Nem kis feladat vár(na) tehát a magyar Wigmore-ra...

4.2. Wigmore (és egy jogi kultúra) jogásképe

Fordítsuk meg a korábbi nézőpontot, mely Wigmore állításainak értékelésmentes visszaadására törekedett, és vizsgáljuk meg azt, hogy az előbbi érvek mögött milyen jogásképek rejtőztek! Azaz, milyen Wigmore szerint a „jó” jogász – szándékosan használok a „jó” kifejezést, ezzel is felerősítve Wigmore megközelítésének klasszikus gyökereit és klasszicista jellemzőit –; az, aki rendszeresen képzi magát az irodalmi művek olvasásával. A következő jellemzőket gyűjthetjük össze: ez a „jó” jogász

- ismeri kora és jogrendszere jogi kultúráját, nem csak szabályokat lát maga előtt, hanem ismeri és érti azokat, és az azokra alapozott intézmények működését;
- az egyes jogintézményeket történeti produktumnak tartja, és tudja, hogy milyen hiányosságok, visszásságok és problémák kiküszöbölése érdekében jöttek létre; tehát értékeli kora jogi eredményeit és becsüli azokat;

c) megfelelő mélységű történelmi tudással rendelkeznek, tudatában van a legalapvetőbb történelmi összefüggéseknek és a jog történelemben játszott általános szerepének;

d) folyamatosan fejleszti emberismeretét és empátiáját, és ezeket szakmai szempontból kiemelkedően fontos képességeknek tartja.

Szükségtelen részletezni, hogy a fentiek milyen mélyen gyökereznek a jogi műveltség humanista örökségében – a jogász Wigmore szemében tehát a jogi kultúra képviselője és az emberi viszonyok értő, értékekre és erényekre figyelő „mérnöke”. Konzervatív vonásait sem lehet letagadni, hiszen tudatában van a jelenkori jogrendszer történelmi léptékű vívmányainak, és ezért szükségképpen annak fenntartásában, működtetésében érdekelt, nem pedig az állandó, különféle ideákhoz láncolt reformokban, változtatásokban. Klasszikus, kissé konzervatív úriemberrel van tehát dolgunk, aki tudja, hogy egy nagyobb történelmi hagyomány örököseként végzi mindennapi tevékenységét a különféle bíróságok előtt.

4.3. A jog és irodalom szorosabb együttállása – az átmenet következménye?

Utolsóként egy vitatható és provokatív gondolatot szeretnék Wigmore listája kapcsán megfogalmazni a hazai jog és irodalom törekvések kapcsán, a korábbiaknál tágabb összefüggésben. Mint e tanulmány elején láthattuk, a 18. század utolsó harmadától a 19. század első feléig jelentősen megnőtt az amerikai jogászság kulturális igénye, önmagukat a születő amerikai köztársaság érték-hordozó, világi papjaiként látták, látatták. Ennek jegyében a jogászképzést is a klasszikus oktatási eszmény keretei között képelték el, és e megközelítésnek az egyik kései, de igen kidolgozott visszhangja Wigmore olvasmánylistája. Noha ez a szemléltet nem tűnt el, mint erről Wigmore tevékenysége tanúskodik, a jog tudományos megközelítése a 19. század végére egyeduralkodóvá vált, és a perifériára száműzte a korábbi, klasszikus-kulturális jogi gondolkodást.

Érdemes megfigyelni, hogy a jog és irodalom szoros összekapcsolódásának időszaka egybeesik az modern amerikai kultúra és közgondolkodás kialakulásával. Egy olyan átmeneti időszakban válik ez a felfogás uralkodóvá, amikor a modern Egyesült Államok, az az USA, amit ma is ismerünk, fokozatosan alakot ölt, társadalmi, kulturális és politikai értelemben is.³⁶ Nem nehéz ebből azt

³⁶ Kiindulópontként: Robert M. CRUDEN: *A Brief History of American Culture*. Paragon, New York, 1994. 27–39.

a következtetést levonni, hogy egy ilyen óriási átalakulást jelentő időszak talán a jog és irodalom e szoros konfigurációját is magával hozza, mivel az irodalom nemcsak mint a jogot életre keltő közgondolkodás (*nomos*) megteremtésének kiemelt eszköze, hanem az átalakulás különféle dimenzióinak, problémáinak a megragadásához is nélkülözhetetlen. Még a jogászok sem tudnak mindent a törvény nyelvén elmondani, különösen nem akkor, ha közbeszéd alapjai is kialakulóban vannak, és így közös fogalomhasználat is formálódik. Ilyenkor értékelődik fel az irodalom antikvitásig visszavezethető, univerzális, az élet „nagy” egyéni és közösségi kérdéseiről gyakorlatilag bármilyen történeti-kulturális helyzetben megnyilatkozni képes hagyománya.³⁷

Csak játsszunk el egy gondolattal! Magyarországon a „jog és irodalom” mint jogtudományi mozgalom folyamatos fejlődést mutat, ellentétben a bevett jogelmélet egyértelmű pozícióvesztésével. A 2006-ban tartott első, még szűk körű szimpóziumot kétévente rendszeres további szimpóziumok követték, 2014 májusában tartották az ötödiket. Rendszeresen jelennek meg a szimpóziumok kötetei,³⁸ azokat egyre jelentősebb figyelem kíséri,³⁹ és úgy tűnik, hogy az érdeklődés is folyamatosan nő a „jog és irodalom” iránt a hazai jogászság körében.⁴⁰ Azaz, mintha a „jog és irodalom” kezdene jelentősebb szerepet kapni a hazai jogi gondolkodásban. Mi lehet ennek a lendületes fejlődésnek az oka? Természetesen számos ok és esetlegesség együttállásának a következménye ez a folyamat, de az előbbieken alapján kiragadnék egyet ezek közül.

Nem nehéz észrevenni, hogy a rendszerváltást követő huszonöt év, finoman fogalmazva, szintén a formálódás időszaka hazánkban. Itt is formálódik vala-

³⁷ Vö. HORKAY HÖRCHER Ferenc: Jog és irodalom a keresztény-humanista nevelési eszményben. In: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modelt áll*. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 13–21.

³⁸ Az első szimpózium anyaga a *Iustum Aequum Salutare* 2007/2-es számában jelent meg (7–132). A továbbiak önálló kötetekben: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós: *Iustitia kirándul*. Budapest, Szent István Társulat, 2009.; FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modelt áll*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.; FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás: *Iustitia mesél*. Budapest, Szent István Társulat, 2013.

³⁹ Lásd pl. a következő recenziókat: SZABÓ Erzsébet: H. Szilágyi István – Fekete Balázs (szerk.): *Iustitia modelt áll*. (Szent István Társulat, Budapest, 2011.). *Jogelméleti Szemle*, 2012/1. *jesz. ajk.elte.hu/szabo49.pdf*; FALVAI Máttyás: A jog kultúra is. *Hitel*, 2012/10. 122–126.; Kiss Anna: Könyvismertetés. *Ügyészek Lapja*, 2010/2. 113–114.

⁴⁰ A 2013/2014-es tanév tavasz félévében Menyhárd Attila és e tanulmány szerzője lehetőséget kapott arra, hogy a Bibó István szakkollégiumban kísérleti jelleggel „jog és irodalom” kurzust indítson. A kurzus jelentős érdeklődést váltott ki a hallgatókból, akik kiemelték, hogy nem csak a klasszikus művek olvasása (pl. Shakespeare, Kleist, Balzac, Illyés) jelentett számukra fontos tapasztalatot, hanem az oktatók által vezetett viták során vita- és más készségeik is sokat fejlődtek.

mi hasonló, mint az Egyesült Államokban a 18. század utolsó harmadától, egy új politikai közösség, egy nemzeti éthosz és identitás.⁴¹ Ez a folyamat lassú és igencsak ellentmondásos, sőt szinte csak az ellentmondásait látjuk és érzékeljük. Az utóbbi évtizedek leginkább az illúzióvesztésről szóltak, amit persze talán nem is lehet elkerülni egy ilyen léptékű átalakulás során. Ennek során természetesen új ideák megfogalmazására és viszonyítási pontok meghatározására is megszületik az igény, és ezek csak közös erőfeszítések gyümölcsei lehetnek. A „jog és irodalom” lendületes fejlődése⁴² ebben a keretben arra mutathat rá, hogy a jogászságban már van egyfajta igény egy új kulturális identitás megalkotására, és a jól bevált recept szerint ehhez az egyik leguniverzálisabb eszközt, az irodalmat kezdi el segítségül hívni. Természetesen ez nem egy-két év, vagy évtized, hanem generációk munkájának eredménye lehet csak.

⁴¹ A probléma kiváló exponálásaként lásd: HORKAY HORCHER Ferenc: Az értékhiányos rendszerváltás. Jogelméleti és politikafilozófiai megfontolások. *Fundamentum*, 2003/1. 62–72.

⁴² Nagy Tamás e szöveghez fűzött kommentárjában arra hívta fel a figyelmet, hogy szét kell választani a jog és irodalom általános közeledését a hazai szellemi életben és a „jog és irodalom” mint tudományos mozgalom sikerességét. Az utóbbi magyarázata szerint leginkább irracionális mozzanatokban rejlik, és szorosan kapcsolódik a hazai jogelméleti élet belső problémáihoz (pl. személyes ellentétek, dogmatizmusba merevedés, reflektálatlanság), míg ez előbbi egy általános kulturális tendencia a nyugati jogi gondolkodásban. Úgy vélem ezen a ponton igaza lehet, de mégis látok kapcsolatot a két változás között, mivel egymást részben erősítő folyamatokról van szó, még ha nem is azonos okok állnak mögöttük.

KÁRTÉRÍTÉSI KÉRDÉSEK A NEMZETKÖZI VÁLASZTOTTBÍRÓSÁGI GYAKORLATBAN

HARMATHY Attila*

1. A valaki tiszteletére készülő tanulmánykötetbe történő tanulmányírás esetében mindig az az érzésem, hogy egy sajátos beszélgetés részese vagyok: képzeletben az ünnepelttel beszélgetek és személyes jellegű kapcsolatban vagyunk akkor is, ha szakmai kérdésekről van szó. Évtizedek óta sokszor beszélgettünk Horváth Évával. Nem nehéz tehát azt képzelni, hogy most is velem szemben ül és várja, hogy mondjak valamit.

Most azok a beszélgetések idéződnek fel, amelyek a *Friss hírek a nemzetközi kereskedelmi jog világából* című folyóirat szerkesztőségi ülésein folytak. Ennek a folyóiratnak a kiadását az ünnepelt valószínűleg nem úgy tartja nyilván, mint ami szakmai tevékenységének különösen fontos eleme volt. A mintegy négy évig megjelentetett folyóiratot ennek ellenére a magam részéről jelentősnek tartom. Olyan időpontban jelent meg a kiadvány, amikor a rendszerváltás körülményei között nagyon sok átalakulás történt, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentősége tovább nőtt, de a szervezeti formák hirtelen átalakultak – minden bizonytalanná vált. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a jogász szakmai munka jelentősége is nőtt, de a rendszeres információ szerzése (a korábbi keretek felbomlása miatt is) nehezebbé vált. Erre tekintettel indult meg az említett folyóirat – jelentős részben Horváth Éva közreműködésének, segítségének köszönhetően. A folyóirat megjelentetése talán nem mellékesen sok fiatal, tehetséges jogásznak is ösztönzést jelentett, fórumot teremtett írásaik megjelentetéséhez. Az akkori fiatal közreműködők közül többen ma már érett és elismert résztvevői a szakmai életnek. Az emberi kapcsolatok a rendszerváltozással sajnálatos módon együtt járó lazulásának, gyakran megszűnésének időszakában jelentőséget kapott a szerkesztő bizottság üléseinek jó hangulata. Ezt a hangulatot szeretném felidézni az ünnepeltben (ha eljut oda, hogy elolvassa ezt

* Professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék.